

Romanizmi s početnim ž- u hrvatskome jeziku

Maja Matasović i Ranko Matasović

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
maiar_selene@yahoo.co.uk

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
rmatasov@ffzg.hr

UDK: 811.163.42'373.45:811.13

izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.26>

U članku se predlažu nove etimologije riječi *žamor* i *žbun*. Prva se izvodi od romanskoga *čamor- < lat. *clamor*, dok se druga izvodi iz romanskoga *čezbon- < lat. *caespes*.

Ključne riječi: etimologija, romanizmi, posuđenice, *žamor*, *žbun*

1. Uvod

U hrvatskome jeziku ima mnogo riječi s početnim ž- koje su romanskoga podrijetla (Matasović 2011, Holzer 2011). U najstarijem sloju takve riječi dolaze od vulgarnolatinskih i dalmatoromanskih riječi s početnim j-. Primjeri su riječi poput čak. *žěžīn* 'post',¹ *žěžīnàti* 'postiti' (glagol izveden od lat. pridjeva *iēiūnus* 'triježan', Holzer 2011: 166, Matasović 2011: 109-110), čak. *žuk*, *žukva* 'niska grmolika biljka' (< lat. *iuncus* 'trska', Holzer 2011: 168, Matasović 2011: 110-111), *žid* 'Židov' (< lat. *Iūdaeus*, Boček 2010: 113-118, Matasović 2011: 110), *Žnjân* (< lat. *(*praedium*) *Iūniānum*, Holzer 2011: 168), *žŭnj*, *džŭnj* (< lat. *iūnius*; Dubrovnik, od 15. st., Matasović 2011: 165).²

Također u stari sloj posuđenica valja svrstati one u kojima ž- dolazi od vlat. i dalm. *dj > *dz-, npr. *žakan* (< lat. *diāconus* < grč. *diákonos* 'đakon', Boček 2010: 90-93, Matasović 2011: 158, Holzer 2011: 165), čak. *žmŭ* 'čaša'³ (< lat. *modiolus* 'manja mjera, vagan', Matasović 2011: 171-172, Holzer 2011:

¹ Grobnik, Lukežić i Zubčić 2007: 744.

² Pravilu po kojemu se lat. j- odražava kao slavensko i hrvatsko ž- proturječi toponim *Zadar*, koji dolazi od vlat. *Iadera* (klas. lat. *Iāder*, Holzer 2011: 162). Ne postoji jedinstveno objašnjenje te iznimke (v. Matasović 2011: 158). Vjerojatno ulogu igra činjenica što je *Zadar* jedini slučaj stare posuđenice (prije oko 700. g.) u kojoj lat. j- nije stajalo ispred prednjega samoglasnika (kao u *žezin*), ili ispred *ū > slav. *y (prije glasom > i; kao u *žid*). Usp. i oblik *žukva* (Matasović 2011: 110), što je zacijelo stariji oblik spram *žukva* (od *žakva < lat. *iuncus*, također s odrazom z- ispred nazalnoga stražnjeg samoglasnika).

³ Vrgada, Jurišić 1973: 248.

167), čak. *žapalj* i toponim *Žapalj* (< lat. **diaplus* < gr. *diáplous* 'morski prolaz', Holzer 2011: 165), i čak. *žurnâta* 'nadnica' (< **diurnata*, izvedenica od lat. *diŭrnus* 'dnevni', usp. tal. *giornata*, mlet. *zornàda*, v. Matasović 2011: 159).⁴

U starijim posuđenicama hrvatsko je *ž-* nastalo od starijega **dž-*, koje je pak odraz romanskoga **dz-*, što je rezultat stapanja početnoga latinskoga *dj-* i *j-* (Matasović 2011: 46, 54-55). O starosti toga sloja posuđenica svjedoče i slučajevi među njima u kojima je izvorno lat. *-ū-* u slavenskom dalo **-y-* > *-i-*, kao u *žežin*, *žid*. Takve su riječi zacijelo posuđene još u 7. stoljeću, dakle u doba doseljavanja Slavena na Jadran.

U novije doba ima i posuđenica u kojima hrvatsko *ž-* dolazi od mletačkoga *ž-* (u pismu *z-*, *x-*), koje odgovara standardnomu talijanskom *dž-* (u pismu */gi-/* i */ge-/*), usp. npr. *žàra* 'zemljana posuda'⁵ (< mlet. *zara*, *xara*, tal. *giarra*), čak. *žirŭn* 'držalo vesla'⁶ (< mlet. *ziròn*, *xiròn*, tal. *girone*), čak. *žardŭn* 'vrt'⁷ (< mlet. *zardin*, *xardŭn*, tal. *giardino*), čak. *žës* 'sadra'⁸ (< mlet. *zesso*, *xèso*, tal. *gesso*). U nekim slučajevima moglo bi se, doduše, raditi i o posuđivanju iz standardnoga talijanskoga, osobito u dijalektima koji nemaju fonema */dž/*, te bi hrvatsko *ž-* bila adaptacija za tal. */dž-/*.

U ovom ćemo radu etimološki analizirati dvije hrvatske riječi s početnim *ž-*, za koje također vjerujemo da predstavljaju posuđenice iz romanskih govora, premda to u dosadašnjoj etimološkoj literaturi nije otkriveno.

2. Dvije nove etimologije

a) *žâmor*

Hrvatska imenica *žâmor* posvjedočena je od 16. stoljeća u značenjima 'pjevu ptica', 'mrmljanje (o ljudima)' i 'buka' (ARJ. XXIII: 431). Zabilježena je i u starim rječnicima: Mikaljinu, Vitezovićevu i Bellinu. Ova je riječ dobro posvjedočena u dijalektima, kako štokavskima, tako i kajkavskima i čakavskima, usp. oblike *ž'amor* (Varaždin), *žãmor*,⁹ *žāmør*,¹⁰ *žāmør*,¹¹ *žāmōr*,¹² *žōmōr*.¹³

⁴ Iznimka je pravilu po kojem lat. *dj-* daje slavensko i hrvatsko *ž-* riječ *đavao* od lat. *diabolus*, što je možda rezultat ili vrlo ranoga posuđivanja ili kasnije učene hiperkorekcije (Matasović 2011: 107-108).

⁵ Vrgada, Jurišić 1973: 246; Blato na Korčuli, Milat Pandža 2010: 491. Mletački se oblici navode prema Boerio 1867.

⁶ Vrgada, Jurišić 1973: 247.

⁷ Blato na Korčuli, Milat Pandža 2010: 491.

⁸ Grobnik, Lukežić i Zubčić 2007: 744.

⁹ Gola, Večenaj i Lončarić 1997: 502.

¹⁰ Donjosutlanski kajkavski, Hauzir et al. 2015: 570.

¹¹ Kolanjski čakavski govor na Pagu, Oštarić 2005: 633.

¹² Grobnik, Lukežić i Zubčić 2007: 742.

¹³ Pitve i Zavala, Barbić 2012: 382.

Riječ *žâmor* do sada u etimološkim priručnicima nije pouzdano obrađena.¹⁴ Jedina očigledna usporednica postoji u slovenskome, gdje nalazimo glagol *žamórīti* 'šaptati' (o čemu v. niže), no podudarnosti u drugim slavenskim jezicima nema.

Smatramo najvjerojatnijim da je hrv. *žâmor* postalo od romanskoga *čamor, što je pak od lat. *clāmor* 'vika, žamor' (REW 1961, usp. u starijem talijanskome (14. st.) *chiamóre*, Battisti i Alessio 1951, II: 892). Latinski je *clāmor* apstraktna imenica izvedena od glagola *clāmō*, *clāmāre* 'vikati', od korijena *kelh₁- 'dozivati' (gr. *kaléo*, stvnjem. *hellan* 'odzvanjati').¹⁵ Točan je romanski izvor riječi *žâmor* teško utvrditi. U mletačkome nalazimo potvrde za odraze lat. glagola *clāmō*, *clāmāre* s početnim *ć-*, npr. u Trstu *ciamar* 'zvati' ('chiamare', Doria 1987: 147, usp. i Rosamani 1990: 208), no malo je vjerojatno da je hrv. *žâmor* posuđeno iz mletačkoga, jer je ova riječ rasprostranjena i u štokavskim i kajkavskim govorima u kojima ne očekujemo mletački utjecaj. Mora se pretpostaviti da je izvor u nekom starijem balkanskoromanskom ili italomanskom govoru, u kojem je početno *kl- odraženo kao afrikata *č-* ili *ć-* kao u mletačkome. Takva je promjena zabilježena u više italomanskih idioma, usp. npr. u Bologni *ciamèr* 'zvati', *ciamè* 'poziv' (Mainoldi 1967: 36); za dalmatski Muljačić (2000: 202) pretpostavlja očuvanje skupine *kl- na temelju primjera *clave- > *kluf* 'ključ'; moglo bi se pomišljati i na izravnu adaptaciju tal. skupine *kj-* (usp. gore spomenuto *chiamóre*) hrvatskim *č-*, kao u riječi *nàočāle* (u Dubrovniku *očāli*, v. ERHJ I: 666), no kod te je riječi *č* najvjerojatnije nastalo analogijom prema *oči*, *očni* (u dijalektima je posvjedočeno očekivano *ć* kao zamjena za *kj*, npr. *oč^oālī* u govoru Vrgade, Jurišić 1973: 138).

U hrvatskome treba poći od oblika *čamor, koji se može pretpostaviti na osnovi imenice *čāmorēnje* 'sussuratio', zabilježene u 18. st. (ARj. I: 886). U 18. stoljeću zabilježeno je i *džâmor* 'buka' (ARj. III: 529). Sada se postavlja pitanje kako je nastao oblik s početnim *ž-*, koji je, kako smo vidjeli, najranije posvjedočen i najrašireniji u dijalektima. Za fonološku promjenu *č- > *ž-* ispred samoglasnika nema drugih primjera, te se stoga najvjerojatnijim čini da je *ž-* postalo analogijom prema sličnoznačnim riječima *žāgor* i *žūbor* (i *žūbor*, *žuber*).¹⁶ Riječ *žāgor* (u 19. st. zabilježena i u obliku *džāgor*) posuđenica je iz turskoga *cagır* 'buka',¹⁷ usp. i mak. *džāgor* u istom značenju. Riječ

¹⁴ Skok III: 670f., Gluhak 1993: 183.

¹⁵ De Vaan 2009: 117.

¹⁶ Smatramo malo vjerojatnim da je do ozvučivanja početnog suglasnika došlo još u romanskome, premda takve pojave nisu nezabilježene u sjevernotalijanskim „dijalektima“, usp. npr. mletački *biši* 'grašak' < lat. *pisum*. (Devoto i Giacomelli 1991: 37).

¹⁷ Skok I: 469.

žubor (i varijante žûbor, žuber) nema posve razjašnjenu etimologiju, a pozivanje na "onomatopeju" (kod Skoka) ne objašnjava mnogo. Najvjerojatnije je riječ naslijeđena iz praslavenskoga, usp. sln. *žubor*, rus. dij. *žúborit'* 'zvečati', slč. dij. *žúbor* (Snoj 2003: 875). Praslavenski *žuborъ vjerojatno je srodno s lit. *žiaūberoti* 'zvečati', a dublja je etimologija nepoznata (balto-slavenski odrazi bili bi izvodivi iz korijena *g^(h)ewb^h-).¹⁸ U hrvatskome, jasno je da su sva tri oblika, *žamor*, *žágor* i *žubor* mogla utjecati jedan na drugoga, te da su se uklopili u jedinstven tvorbeni obrazac imenica na -or kojemu pripada i iz praslavenskoga naslijeđena riječ *gòvor*.¹⁹ Ako je, kako se čini, početno ž- etimološki očekivano u *žubor*, možemo pretpostaviti da je početak te riječi analoški utjecao na *žamor* i *žágor*. U oblicima *džágor* i *čàmorēnje* analogija je izostala, no oni su, kao što smo vidjeli, slabo posvjedočeni. Oblik *džáamor* imao bi početno dž- i dugouzlazni naglasak analogijom prema *džágor*. Slovenski glagol *žamóriti* zacijelo je posuđen iz hrvatskoga.²⁰ Mnogo je manje vjerojatno da je riječ o paralelnom razvitku iste romanske posuđenice.

b) *žbûn*

Riječ *žbûn* nejasne je etimologije.²¹ Postoji i varijanta *džbûn* (zabilježena od 19. st. i kod Karadžića, v. ARj. III: 530). U dijalektima ova riječ nije osobito dobro posvjedočena, no zabilježili smo *žbun/žbunj* (bez naglaska) u slavonskim štokavskim govorima,²² *žbûn* 'vrsta povrća slična bilom luku' u zapadnohercegovačkom ikavskom štokavskom,²³ *džbûn*, g. jd. *džbúna* 'žbun' u (štokavskom) govoru bačkih Hrvata.²⁴ U svim je navedenim govorima moguće da je riječ *žbun* posuđena iz standardnoga jezika, osim u zapadnohercegovačkom, gdje se značenje ne podudara sa značenjem u standardnome jeziku.

Smatramo da je imenica *žbûn* posuđena iz romanskoga *čezbon(e) '(ve-
liki) grm, žbun'. Najbliža joj je usporednica sjevernotalijanski dijalektalni

¹⁸ Takvoga korijena nema u indoeuropskome rekonstruiranom leksikonu, no može se pomišljati na izvedenicu iz korijena *g^hew- 'lijevati' (skr. *juhóti*, gr. *khéō*, IEW 447-8), premda su glagolske izvedenice sa sufiksom *-b^h- vrlo rijetke.

¹⁹ Matasović 2014: 154.

²⁰ Bezljaj IV: 437. Riječ je u slovenskome slabo posvjedočena: nema je u dijalektima, a zabilježena je samo u Pleteršnikovu rječniku (Pleteršnik 1974, II), gdje se navodi samo potvrda iz djela Josipa Jurčiča (1844-1881).

²¹ Skok III: 672, Gluhak 1993: 705. Gluhakova zamisao da je *čъ- „ekspresivni“ prefiks, a korijen da je isti kao u *buniti*, teško da zaslužuje ozbiljan komentar.

²² Jakšić 2015: 889 (ovaj izvor riječ navodi bez naglaska).

²³ Kraljević 2013: 433.

²⁴ Sekulić 2005: 115.

i stariji oblik *cespone*²⁵ (spram standardnoga talijanskog *cespo* 'grm, žbun'. Oblik **čezbon(e)* izveden je čestim augmentativnim imenskim sufiksom (tal. *-one*, mlet. *-on*) od lat. *caespes*, *caespitis* 'busen' (za romanske odraze v. REW 1476). Etimologija je pak latinske riječi *caespes* nepoznata.²⁶ Uspoređuje se oskički *kaispatar*, no značenje je te oskičke riječi neutvrđeno. Stoga je posve moguće da je *caespes* posuđeno iz nekog predindoeuropskoga izvora, poput mnogih latinskih riječi za floru (npr. *cepa* 'luk', v. niže).

Etimologija koju ovdje predlažemo pretpostavlja da je riječ *žbûn* posuđena iz nekoga romanskog govora s ozvučivanjem suglasnika i suglasničkih skupina u sredini riječi. Ta se fonološka promjena općenito ne pripisuje dalmatoromanskomu,²⁷ a ne provodi se ni u standardnom talijanskome, no pravilna je u sjevernim talijanskim "dijalektima", odnosno u romanskim idiomima uglavnom sjeverno od linije La Spezia-Rimini.²⁸ Stariji su oblici tih romanskih idioma bili izvorom ranih slavenskih posuđenica u srednjovjekovlju, usp. npr. hrv. *krîž* od lat. *crucem*, što je riječ čije se posuđivanje povezuje s misionarskim djelovanjem iz Akvileje u ranom srednjem vijeku.²⁹ Riječi posuđenih iz romanskih govora s ozvučivanjem suglasnika u sredini riječi ima mnogo u hrvatskim dijalektima, usp. npr. *žbûgara* 'mala jamica, rupica' (Boka) od **exbucaria* ili (s razvojem *žb-* < **čьb-* kao u riječi *žbûn*) *žbula* 'crveni luk' u Labinu³⁰ od **čibola* (tal. *cipolla*) < lat. *cēpa* 'luk'.³¹

Promjena **čьb-* > *žb-* posvjedočena je i u naslijeđenoj slavenskoj riječi *džbân* 'kaca, drvena posuda' (ARj. III: 530; kod bačkih Hrvata *džbân*³²) < **čьбанъ* (rus. *žban*, rusko-csl. *čьбанъ*, češ. *čbân*, *žbân*, polj. *dzban*, *zban*), od korijena **kib-* od kojega je zacijelo i hrv. *čàbar*, lit. *kibiras* 'posuda', latv. *ciba* 'drvena posuda za maslac'.³³ Zamjena sufiksa *-un* za romansko *-one* pravilna je, usp. hrv. *ràčûn* od vlat. *ratione(m)*, ili (v. gore) čak. *žirûn* < mlet. *xiròn* (tal. *girone*).

²⁵ Posvjedočeno u sljedećim tekstovima: Filippo Bagliotti (iz Novare), *Le Delizie Serafiche del Sagro Monte di S. Francesco*, A. Ramellati, Milano, 1686: 209; *Della vita di S. Gaudenzio*, Catani, Venecija, 1674: 93.

²⁶ De Vaan 2008: 82.

²⁷ Muljačić 2000.

²⁸ Devoto i Giacomelli 1991, Maiden i Parry (ur., 1997). Za glasovni razvoj skupine **-sp-* u mletačkom usp. mlet. *cišbo* (Trst), *cisbe* (Chioggia) 'kratkovidan' < lat. *cispus* (Doria 1987: 155).

²⁹ Matasović 2011: 222-223.

³⁰ Milevoj 2006: 324.

³¹ Ova je latinska riječ vjerojatno posuđenica iz nekoga neindoeuropskog izvora (De Vaan 2008: 108).

³² Sekulić 2005: 115.

³³ Vasmer I: 411.

Zaključak

Kao što vidimo iz oba razmotrena primjera, početno *ž-* u hrvatskome dolazi i u romanizmima u kojima možemo pretpostaviti početno roman-sko **č-* koje, u jednom slučaju, predstavlja pravilan odraz latinske početne skupine *cl-*, dok je u drugome rezultat pravilne palatalizacije suglasnika *c-* ispred prednjega samoglasnika. Navedene su dvije riječi zacijelo posuđene iz različitih izvora: *žamor* < **čamor* najvjerojatnije iz nekoga balkan-skoromanskog idioma, a *žbun* < **čezbone* iz nekoga sjevernotalijanskog idioma s ozvučivanjem suglasnika u sredini riječi. Nijedna od dviju ovdje predloženih etimologija nije sigurna, i za obje postoje protuargumenti: da bismo potkrijepili naše etimološke prijedloge, valjalo je rekonstruirati neposvjedočene oblike u romanskim idiomima, pretpostaviti da je početno *ž-* u riječi *žamor* zacijelo analoškoga postanja, te ustvrditi da su barem neke od dijalektalnih potvrda riječi *žbun* rezultat posuđivanja iz standardnoga jezika. Pa ipak, smatramo da ni za jednu od dviju razmatranih riječi nije do sada predložena bolja etimologija.

LITERATURA

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-XXIII*, 1881-1970, Zagreb: JAZU.
- Barbić, Ante (2012). *Rječnik Pitava i Zavale*, Zagreb: IHJJ.
- Battisti, Carlo i Alessio, Giovanni (1951). *Dizionario etimologico italiano*, Firenze: Barbèra.
- Bezljaj, France (1976-2007) *Etimološki slovar slovenskega jezika I-V*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti i Inštitut za slovenski jezik.
- Boček, Vít (2010). *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*, Prag: Nakladatelství Lidové noviny.
- Boerio, Giuseppe (1867). *Dizionario del dialetto veneziano. Terza edizione*. Venezia: Cecchini.
- De Vaan, Michiel (2008). *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden: Brill.
- Devoto, Giacomo i Giacomelli, Gabriella (1991). *I dialetti delle regioni d'Italia*, Bologna: Bompiani.
- Doria, Mario (1987). *Grande dizionario del dialetto triestino*, Trieste: Tres.
- ERHJ = Matasović, Ranko, Pronk, Tijmen, Ivšić, Dubravka i Brozović Rončević, Dunja (2016.). *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 1. svezak A-Nj*, Zagreb: IHJJ.
- Gluhak, Alemko (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb: August Cesarec.

- Hanzir, Štefica *et al.* (2015). *Rječnik kajkavske donjosutlanske ikavice*, Zagreb: IHJJ.
- Holzer, Georg (2011). *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*, Zagreb: IHJJ.
- IEW = Pokorny, Julius (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern: Francke.
- Jakšić, Martin (2015). *Rječnik govora slavonskih, baranjskih i srijemskih*, Zagreb: Dominović.
- Jurišić, Blaž (1973.) *Rječnik govora otoka Vrgade*, Zagreb: JAZU.
- Lukežić, Iva i Zubčić, Sanja (2007.) *Grobnički govor 20. stoljeća*, Rijeka: Kate-dra Čakavskog sabora Grobinščine.
- Kraljević, Ante (2013). *Ričnik zapadnoercegovackoga govora*, Široki Brijeg i Za-greb: Matica hrvatska.
- Maiden, Martin i Parry, Mair (ur.) (1997). *The Dialects of Italy*, London: Routledge.
- Mainoldi, Pietro (1967). *Vocabolario del dialetto bolognese*, Bologna: Forni.
- Matasović, Maja (2011). *Analiza najstarijih latinskih posuđenica u hrvatskom u kontekstu ranih kontakata Romana i Slavena*, Doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Matasović, Ranko (2007). *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Za-greb: Matica hrvatska.
- Matasović, Ranko (2014). *Slavic Nominal Word-Formation*, Heidelberg: Win-ter.
- Milat Pandža, Petar (2010). *Rječnik govora Blata na Korčuli*, Zagreb: IHJJ.
- Milevoj, Marijan (2006). *Gonan po nase. Rječnik labinske cakavice*, Labin: Mat-hias Flaccus.
- Muljačić, Žarko (2000). *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*, Köln: Böhlau.
- Oštarić, Ivo (2005). *Rječnik kolanjskog govora ili Ričnik mista Kolana na otoku Pagu*, Zadar: Matica hrvatska.
- Pleteršnik, Maks (1974). *Slovensko-nemški slovar*, Ljubljana: Cankarjeva za-ložba.
- REW = Meyer-Lübke, Wilhelm (1972). *Romanisches etymologisches Wörter-buch*, Heidelberg: Winter.
- Rosamani, Enrico (1990). *Vocabolario Giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalconese*, Trieste: Lint.
- Sekulić, Ante (2015). *Rječnik govora bačkih Hrvata*, Zagreb: IHJJ.
- Skok = Skok, Petar (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga jezika, I-III*, Zagreb: HAZU.

Snoj, Marko (2003). *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Modrijan.

Vasmer = Vasmer, Max (1953). *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg: Carl Winter.

Večenaj, Ivan i Lončarić, Mijo (1997). *Rječnik Gole*, Zagreb: IHJJ.

Romance loanwords with initial ž- in Croatian

This paper discusses the etymology of two Croatian words, *žâmor* 'murmur, din of voices' and *žbûn* 'bush'. It is argued that *žâmor* is ultimately derived from Latin *clâmor* (with ž- by analogy to *žubor* and *žagor*), while *žbûn* is from Romance **čezbone*, ultimately from Latin *caespes* 'bush'.

Key words: etymology, Romanisms, loanwords, *žbun*, *žamor*